

SULTAN SENCER DÖNEMİ (1118-1157) SELÇUKLU VEZİRLERİ *Viziers of the Seljuk Empire During the Reign of Sultan Sencer* (1118-1157)

Yrd. Doç. Dr. Özgür TOKAN*

Makale Geliş Tarihi: 28.02.2018

Makale Kabul Tarihi: 06.03.2018

Özet: Vezîr, Sâsânîler döneminden itibaren devlet bürokrasisinde yer alan ve Orta-çağlarda, genellikle devlet idarelerinde hükümdarlardan sonra yetki bakımından ilk sırayı alan devlet adamlarının kullandığı bir unvandır. Bu unvanı kullanan devlet adamlarının, başta hükümdarların danışmanlığını yapmak ve hemen her türlü devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı Dîvân-ı Âlâ'nın başkanlığı yapmak gibi birçok görevi ve yetkisi olmuştur. Aynı anlamda, Büyük Selçuklu İmparatorluğu bürokrasisinde de yer alan bu unvanı, bu Türk-İslam siyasî teşekkülünün yıkılışına (1157) kadar toplamda 23 kişi kullanmıştır. Diğer bir ifadeyle söz konusu imparatorluk bünyesinde toplamda 23 kişi vezîr olmuştur. Bu vezîrlerden 7'si, imparatorluğun son hükümdarı olup takriben 40 yıl saltanatta kalan Sultan Sencer döneminde görev yapmıştır. İşte bu çalışmada, söz konusu bu 7 vezîr ele alınıp incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Vezir, Divan, Orta-çağ, Sencer.

Abstract: Vizier taking place in the state bureaucracy since the Sassanian period is a title used generally by the statesmen taking the first place in terms of authority after the emperor in the state administration in Middle Ages. The statesmen using this title have had many duties and powers, such as counseling for the rulers and to preside over the Diwan-ı Âlâ, where almost all kinds of state affairs have been discussed and decisions have been made. At the same sense, the title taking place in Great Seljuk Empire bureaucracy was used by 23 people in total until the collapse of Turkish-Islamic political organization (1157). In other words, 23 people in total became vizier under the stated empire. Seven of these viziers served in the reign of Sultan Sencer, the last ruler of the empire and being nearly 40 years in reign. In this study these 7 viziers have been examined.

Key Words: Seljuks, Vezir, Dîvân, Middle Ages, Sencer.

* Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, otokan@bartin.edu.tr / ozgurtokan@hotmail.com. Bu çalışma, doktora tezimizden üretilmiştir. Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçuklularında Dîvân-ı Âlâ*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015.

Giriş

Kökeni hakkında farklı görüşler olsa da vezîr kavramının Farsça'dan Arapça'ya geçmiş olma ihtimalinin kuvvetli olduğu daha önceki çalışmalarımızda belirtilmişti.¹ Kelime anlamında da farklı görüşlerin bulunduğu² bu kavram, Sâsânîler döneminden başlamak üzere devlet bürokrasilerinde yerini almış,³ bu sahada bir terim olarak kullanılmış ve genellikle hükümdarlardan sonra devlet idaresindeki ikinci makamı işgal eden devlet adamlarını ifade etmiştir. Bu manada vezîr teriminin, İslamiyet öncesinde hüküm sürmüş Türk devlet veya imparatorluklarında kullanıldığına dair herhangi bir kayda tesadüf edilmemiştir.⁴ Bununla birlikte bu siyasî teşekküllerde de hükümdarlara danışmanlık yapan, onlardan sonra devlet idaresinde ikinci makamı üstlenen ve geniş yetkileri bulunan devlet adamlarının olduğunu hatırlatmak isteriz.⁵

Arapların İran coğrafyasını ele geçirdiği zamanlardan itibaren, Pers kökenli olup Sâsânî teşkilâtına hâkim devlet adamlarının, Arap-İslam devletlerinin üst kademelerinde yer aldığı ve bu devletlerin teşkilatlanmasında önemli roller üstlendiği bilinmektedir. Yine bu devlet adamları aracılığıyla, vezâret müessesesini devlet idare teşkilâtına dâhil eden ilk Arap-İslam siyasî teşekkülü Abbâsîler olmuştur.⁶ Bundan sonra ise aynı müessese; Büveyhilerin, Samanîlerin, Abbâsî merkez idaresinin isyanlarla sarsıldığı zamanlarda Mısır ve Suriye gibi Abbâsî topraklarında Türk valiler tarafından kurulan Tolunoğulları ile İhşîdîlerin ve X. asrın ikinci yarısında kurulan Gazneliler Devleti'nin merkez idare teşkilâtında mevcudiyetini korumuştur.⁷

XI. asrın ilk yarısında Gaznelileri Horasan coğrafyasından atarak bu coğrafyaya hâkim olan ve akabinde İran'a da hâkim olup sınırlarını kısa bir zaman içerisinde bir yandan Kafkasya'ya, bir yandan Maverâünnehr'e bir yandan Arabistan'a bir yandan da Anadolu'ya kadar ulaştırarak muazzam bir imparatorluk haline gelen Selçuklu Türk-İslam siyasî teşekkülünün merkez idare sistemi içerisinde de söz konusu

* Bu çalışma, doktora tezimizden üretilmiştir. Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçuklularında Dîvân-ı Âlâ*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015. otokan@bartin.edu.tr / ozgurtokan@hotmail.com.

- 1 Özgür Tokan, "Viziers of the Seljuk Empire during the Reign of Toghrul-Beg ibn Mikail (1040-1063)", *International Journal of Science Culture and Sport*, 126-138, 126 vd.
- 2 Kavramın kökeni hakkındaki görüşler ve farklı manaları hakkında geniş bilgi için tez çalışmamızda vezîr kavramının ele alındığı kısma bakınız
- 3 Christensen, vezîrlik kurumunun Aşkaniyan devrinden itibaren var olduğunu belirtmiştir; ancak o dönemde söz konusu vezîrler sınıfını gösteren herhangi bir Pehlevce kelimenin olmadığını, bununla birlikte böyle bir kelimenin Sâsânîler döneminde var olduğunu ve bu kelimenin de *vezîrbez* olduğunu kaydetmiştir (A. Emanue Christensen, *L'Iransouslessassanides (Îrân der Zemân-i Sâsânîyân)*, (Fr. Trc. Reşîd Yasemî), İntişârât-ı Zerîn, Tahran 1387 Hş., 137-138, 160)
- 4 Karahanlı Türk Devleti zamanında vezîr teriminin karşılığı olarak *yuğruş* (Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK, Ankara 2002, 168-169.) veya *kengeşçi* kavramı [Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk dünyası Araştırma Vakfı, (4. Baskı), İstanbul 2001, 618.] kullanılmışsa da bunun da İslam öncesi Türk devletlerinde kullanıldığına dair bir delile tesadüf edilmemiştir. İslam öncesi Türk devletlerinde vezîr teriminin karşılığı olarak genelde *aygucı* veya *öge* terimleri kullanılmıştır [İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Yayınları, (27. Basım), İstanbul 2007, 264; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 615.]
- 5 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 612 vd.

müessese yerini almıştır. Bu daha çok Gazneli devlet teşkilatını iyi bilip bu teşkilatı yeni devlette tatbika geçen Pers asıllı devlet adamları vasıtasıyla olmuştur. Diğer taraftan Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları, Anadolu Selçukluları ile Harezmşahlar, Eyyübîler, Memlûkler ve Osmanlılar gibi Türk-İslam devlet veya imparatorluklarının idarî teşkilatlarında da mevcudiyetini devam ettiren vezâret kurumu, daha çok Selçuklu İmparatorluğu idare teşkilâtından kaynağını almıştır.

Vezâret müessesesi ve dolayısıyla vezîr unvanı, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun ilk sultanı olan Tuğrul b. Mikail'in saltanat döneminin (1040-1063) ilk yıllarından itibaren Selçuklu bürokrasisinde vardır. Unvanın verildiği ilk devlet adamı ise, adı geçen sultanın ilk veziri Ebû'l-Kasım Salar Bujgan olmuştur. Bu vezîrden başlamak üzere Büyük Selçuklu İmparatorluğunda toplamda yirmi üç kişi vezîrlik yapmıştır.⁸ Soy bakımından genellikle Pers olan⁹bu vezîrlerin yedi tanesi, imparatorluğun son hükümdarı olan Sultan Sencer b. Melikşah döneminde görev yapmıştır. Bu arada yirmi üç vezirden sadece bir tanesinin Türk olduğunu ve yine bu sultan zamanında vezirlik yaptığını da bildirmek isteriz.

Kısaca vezîr tayini, vezîrlerin görevi ve özellikleri

Selçuklu İmparatorluğunda, sultanlardan sonra idaredeki ilk makamı işgal eden vezîrler, doğrudan sultanlar tarafından tayin edilmiştir. Sultan Melikşah'ın vezîr Nizamü'l-Mülk vefat ettikten sonra yerine Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim'i bizzat tayin etmiş olması¹⁰ ve Sultan Sencer'in, veziri Ebû İlyas Abdü'r-Rezzak öldükten sonra Şerefü'd-Dîn Ebû Tahir'i vezârete getirip ona bir törenle bizzat elbise giydirmiş olması¹¹ gibi birçok örnek bu yargıyı doğrulamaktadır. Ancak bu göreve getirilecek

- 6 Corci Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi I-II*, (Çev. Nejdet Gök), İletişim Yayınları, İstanbul 2009 (I)- 2012 (II), I, 162-163, 201; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (Yayın Haz. Orhan Köprülü), (2. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara 2004, 56; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, (4. Baskı), TTK, 1988, 6; Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi –Emevîler, Abbasiler-*, (2. Baskı), MEB, Ankara 1983,134; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, (5. Baskı), MÜİF Yayınları, İstanbul 2003, 141; Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni–Samâniler Devleti (874-1005)*, (1. Baskı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007,346
- 7 M. Hanefi Palabıyık, “Gazneliler Devleti'nde Teşkilat ve Kültür”, *Yeni Türkiye*, XLV, (Mayıs-Haziran 2002); Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni –Samâniler Devleti (874-1005)-*, (1. Baskı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007; Nadir Özkuyumcu, “Tolunoğulları”, *DİA*, 41, 233-236, 234; Ahmet Ağırakça, “İhşidîler”, *DİA*,21,551-553. (<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/maddesnc.php?MaddeAdi=ih%C5%9Fidiler>).
- 8 Bu yargı kaydedilirken, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda hükümdarlık yapmış olan sultanların sadece saltanat dönemlerindeki vezîrlerin dikkate alındığı bilinmelidir.
- 9 Bu vezirler içerisinde yalnızca, Sultan Alp Arslan (1064-1072) ve Sultan Melikşah (1072-1092) dönemlerinde vezirlik yapmış olan Nizamü'l-Mülk ve onun soyundan gelen veya ona akraba olan Farsî vezirlerin sayısı bile yedidir. Yukarıda diğer Selçuklu şubeleri dikkate alınmadığı için bahsedilmemiştir; ancak özellikle Irak Selçukluları'nda yine Nizamü'l-Mülk soyundan gelen birçok kişinin vezîrlik yapmış olduğunu da hatırlatmak isteriz.
- 10 Mîrhând, Mîr Muhammed b. Seyyîd Burhâneddîn Havendşâh, *Târîh-i Ravzatü's Safâ I-XI*, Çap-ı Pîrûz, Tahran 1339 Hş., IV, 285.
- 11 Akîfî, Seyfeddîn Hacı b. Nizâm Akîfî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, (Tsh. ve Telif: Mîr Celaeddîn Hüseyîn Urmevî), Çap-hâne-i Dânişgâh, Tahran 1337 Hş,235.

kişiyi belirlemek için sultanların, bazen imparatorluğun işlerinde en büyük karar merci olan Dîvân-ı Âlâ üyelerinin görüşlerini aldığı da unutulmamalıdır. Mesela Sultan Muhammed Tapar, veziri Sa'dü'l-Mülk el-Abî'yi astırdıktan sonra, onun yerine tayin edeceği kişiyi tespit için Dîvân-ı Âlâ üyeleri ile bir istişare yapmış ve onların görüşlerini almıştır.¹² Yine aynı sultan, veziri Hatîrî'l-Mülk'ü vezâretten azlettikten sonra dîvân erbablarını toplamış ve bir meşveret meclisinde, yeni tayin edilecek olan vezîrin kim olması gerektiği hususunda onların görüşüne başvurmuştur.¹³ Bu durumlara ek olarak bazen vezîr tayininde bazı devlet adamları ve sultan eşlerinin, hatta bazen de vezîrlerin bu mansıbı elde etmek için *hıdmet* adı altında ödedikleri büyük meblağlardaki paraların veya değerli hediyelerin rolleri olduğu da unutulmaması gereken hususlardandır. Nitekim daha önceki dönemlerde de örnekleri olmakla birlikte, Sultan Sencer döneminde vezirlik yapmış olan Togan Beg Kaşgarî'nin, bu mansıbı, dönemin nüfuzlu emirlerinden olan Emir Kumac aracılığıyla ve sultanın hazinesine 1. 000 Nişabur dinarı ödemek suretiyle elde ettiği birçok kaynaktan yer almaktadır.¹⁴

Dîvân-ı Âlâ'nın başkanları olan vezîrler tayin edilirken, genellikle resmî bir tören yapılmış¹⁵ ve kendilerine alâmetlerinden sayılan *hil'at* (özel bir giysi)¹⁶ takdim edilmiştir. Onlara verilen söz konusu *hil'at*'e, ayrıca, genellikle altından yapılmış bir divit takımı, hokka, kılıç, tabl (davul), kös, bayrak ve minyatür bir at dâhil edilmiştir.¹⁷ Bununla birlikte Sultan Sencer döneminde söz konusu *hil'at*'te yer alan minyatür atın yerini fil almış gözüküyor ki, mezkûr sultan veziri Muinü'd-Dîn Ebû Nasr Kaşî'yi vezârete tayin ederken ona *hil'at*'e dâhil edilen kılıç, tabl gibi alâmetlerin yanında bir de fil vermiştir.¹⁸ Söz konusu alâmetler dışında kendilerine bir de resmî görevlendirme belgesi, menşur¹⁹ verilen vezîrler, muhtemelen bu tören sırasında bir de sultana ve

12 İbnü'l-Esir, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fî'l-Târîh (el-Kâmil Fî'l-Târîh Tercümesi) I-X*, (Trc. Ahmet Ağırcaça, Beşir Eryarsoy ve diğerleri), Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008, VIII, 530.

13 Bundarî, *Zubdat al- Nusrava Nuhbat al-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (Trk. Çev. Kıvameddin Burslan), TTK, (2. Baskı), Ankara 1999, 112.

14 Hândmîr, Gıyaseddîn Hândmîr Muhammed b. Hamîdeddîn Mirhând, *Düstûru'l-Vüzerâ*, (Nşr. Sa'id Nefisî), Eqbâl, Tahran 1317 Hş., 192; Akîfî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 236. Sultan Berkyaruk'un vezirlerinden Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk de, vezâreti elde edeceği sırada, sultana birçok değerli hediyeler takdim etmiştir (Ravendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr I-II*, (Trk. Trc. Ahmed Ateş), TTK, (2. Baskı), Ankara 1999, I, 140)

15 Söz konusu törenlere, Sultan Sencer'in vezirleri Şerefü'd-Dîn ve Togan Beg Kaşgarî için düzenlediği ve onlara vezîrlik elbisesini giydirdiği törenler örnek gösterilebilir. Bakınız: Akîfî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 235-236

16 *Hil'at* ve aslını oluşturan *Tiraz*, esasında üzerlerinde hükümdarlara ait alâmetlerin, tevkîlerin bulunduğu özel bir giysidir ve hükümdarlar, bu elbiseleri herhangi bir devlet görevlisine veya kendilerine tâbi emirlere ve sair kişilere verebilmişlerdir. Bakınız: Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara 2007, 139 vd.; M. Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı", *TAD*, IV/6-7, Ankara 1966, 1-100, 20

17 Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Muzaffer Yüsûf b. Kızıoğlu, *Mir'atü'z- Zamân fî Târîhi'l- Âyân (Mir'atü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular)*, (Seçme, Trc. ve değerlendirme: Ali Sevim), TTK, Ankara 2011, 152; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 313; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 197-198.

18 Akîfî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 250

19 Bu hususta, örnek olarak İkbâl'in vezîrlik tayinine dair verdiği belgeye bakınız: Abbas İkbâl, *Veżâret der 'Ahd-i Selâtin-i Bozog-u Selcûkî*, (Nşr. Muhammed Takî Danişpejuh-Yahya Zoka'), İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1338 Hş., 25-26.

devlete bağlılığını ifade eden bir and içmiş ve bu andın yer aldığı, resmî bir belge olduğu anlaşılan *sevğendenâme*yi²⁰ imzalamıştır.

Selçuklular zamanında *Hâce* ve *Hâce-i Bozorg* lakapları²¹ dışında, *Nizâmü'l-Mülk*, *Kemalü'l-Mülk* gibi lakaplar da kullanan vezîrlere, bütün devlet işlerinin sevk ve idaresinde, sultandan sonra en yetkili kişiler olmuşlardır.²² Oldukça geniş yetkileri olduğu anlaşılan vezîrlere; herhangi bir savaşta orduyu komuta etmek,²³ sultan adına antlaşmalar yapmak,²⁴ muhtelif devlet görevlilerini tayin veya azletmek,²⁵ Dîvân-ı

- 20 Beyhakî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre; *sevğendenâme* bir çeşit yemin, söz belgesidir ve genellikle daha küçük makamdaki devlet adamları büyük makamlara karşı, herhangi bir konuda verdikleri sözleri tutacaklarını bu belgeyle kabul etmişlerdir. Mesela Gazneli Sultanı Mesud b. Mahmud, henüz bir devlet kurmamış olan Selçuklu reislerine, kendine itaati kabul edeceklerine ve sözlerine sadık kalacaklarını teyit ettiklerini gösteren *sevğendenâmeler* göndermiştir [Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. El-Hasan, *Tarih-i Beyhakî*, (Neşr: 'Azî-zü'llah Alizâde), (Çap-ı Dovvom= 3.Baskı), İntişarat-ı Firdevsî, Tahran 1389 Hş., 446]. Aslında Selçuklular dönemi vezîrlilerinin tevki ettiği, bu hususu açıkça gösteren örnek bir belge ya da bir kayıt mevcut olmamakla birlikte, böyle bir belgenin çeşitli devlet görevlileri ve vezîrlere tarafından da tevki edildiği kuvvetle muhtemeldir. Zira Enveri'nin bir kaydından da Gazneliler döneminde vezîrlerin *sevğendenâme* imza ettikleri, yani resmî bir belge üzerinde and içtikleri anlaşılmaktadır (Hasan Enverî, *İstılahat-ı Dîvânî-Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, Kitaphâne-i Tahûrî, Tahran 1355 Hş., 37-38).
- 21 Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler H. 430-538=1038/39-1143/44)*, (Notlar ve Çev. Ali Sevim), TTK, (2. Baskı), Ankara 2006, 32; ["İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", (Çev. Ali Sevim), *Belgeler*, XXVI/30, (2005), TTK, Ankara 2005, 1-84, 42; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân*, 134; İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn İbnEbu'l-Kâsım Ömer b. Ahmed, *Bugyetü't-Taleb fi Târîh-i Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi-Seçmeler)*, (Çev. notlar ve açıklamalar: Ali Sevim), TTK, (2. Baskı), Ankara 1989, 36, 62; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 159-161, 281, 283, 335; Akîfî, *Âsarü'l-Vüzerâ*, 208, 216; İkbâl, *Veżâret*, 22; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I-Kuruluş Devri*, (4. Baskı), TTK, Ankara 2011, 232. Ayrıca Gazneliler döneminde de vezîrlere *hâce* unvanı kullanmışlardır bkz. Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, 426-427, 443-444.
- 22 Enverî, *İstılahat-ı Dîvânî-Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî*, 48; Uzunçarşılı, *Medhal*, 46; M. Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *TAD*, II/ 2-3, Ankara 1964, 303-380, 319; Aydın Tanerî, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", *TAD*, V/8-9, Ankara 1967, 75-187, 97-98.
- 23 Bu hususta, vezir Nizamü'l-Mülk'ün, Melik Kutalmış b. İsrail (Arslan Yabgu)'in Sultan Alp Arslan'a isyanı esnasında orduyu tertip edip bizzat o orduyu komuta etmiş olması [Hüeynî, Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Trk. Çev. Necati Lügal), TTK, (2. Baskı), Ankara 1999, 21]; vezir Müeyyedü'l-Mülk'ün Sultan Berkıyruk'un saltanatı elde ettiği sıradaki rakiplerinden Tutuş b. Alp Arslan'a karşı gönderilen orduyu bizzat komuta etmesi [Hüeynî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 53] gibi örnekler verilebilir.
- 24 Vezîr Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin, Sultan Tuğrul b. Mikâil adına, Tâcü'l-Mülk Ebû Kalıcar Hazâresb ile yaptığı anlaşma söz konusu hususta verilebilecek bir örnektir. Mezkûr vezîr bu anlaşmayla, yıllık 360.000 altın karşılığında Basra, Ahvaz ve buralara bağlı yerlerin yönetimini Hazeresb'in yönetimine vermiştir ["İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", 10]
- 25 Vezîrlerin söz konusu görevi hakkında, vezir Nizamü'l-Mülk'ün Nizamiye Medresesi için Şeyh Ebû Abdullah Taberî'yi bizzat tayin ettiği [Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 81]; Sultan Arslan b. Tuğrul b. Tapar'ın vezîri Muinü'd-DînKaşî'nin bazı devlet görevlerinin tayini için bizzat tevki çıkarmış olması [Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), II, 278]; Sultan Mahmud b. Tapar'ın vezîri Kemalü'l-Mülk Sümeiremî'nin vezâreti sırasında tuğrâ Ebû'l-Kasım Dergüzîni'yi azledip yerine kardeşi Nasır'ı tayin ettiği [Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 126]; Ebu'l-Kasım Dergüzîni'nin Sultan Tuğrul b. Tapar'a vezâreti sırasında Sultan Sencer'den aldığı tevki edilmiş ve tuğrâ çekilmiş kâğıtları kullanarak birçok devlet görevini görevinden azletmesi veya öldürtmesi [Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 155-157] gibi birçok örnek gösterilebilir.

Âlâ'ya başkanlık etmek²⁶ gibi birçok salahiyyete sahip olmuştur.²⁷ İmparatorluk içerisinde bu kadar geniş yetkiye sahip olan vezîrlerin ne denli önemli olduğunu ve bunun için bilgili, ahlaklı kişilerin bu meslek için tercih edilmiş olduğunu iki kayıttan açık bir şekilde anlayabilmekteyiz. Bunlardan birincisi meşhur Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk'ün, vezîr hakkındaki şu sözleridir: “..Padişahın ve memleketin iyiliği veya karışıklığa düşmesi onlara (vezîrlere) bağlıdır; vezîr iyi ve parlak olduğu zaman, memleket mamur olur; ordu ve reâyâ memnun ve rahat olur. Padişahın gönlü ferah olur. Vezîr kötü olunca, memlekette karışıklıklar doğar ki, onun telafisi güç olur. Padişahın daima zihni karışır, üzülür ve mustarib olur.”²⁸ İkinci kayıt ise, vezîr tayinine ilişkin hicri 544 (1149-1150)'de, yani Sultan Sencer döneminde yazılmış bir atama kararnamesidir ki orada vezâret müessesesinin devlet içerisindeki yeri, önemi, vezîr olan kişinin görevleri, herhangi bir vezîrde bulunması gerekli özellikler açıkça görülebilmektedir. Söz konusu tayin beratı özetle şöyledir: “(Vezâret) en önemli meslektir ki; senin²⁹ ona önem vermen, aklını vermen, ona çaba sarfetmen, o işin sağlamaştırılmasında dikkatli olman gerekir. Çünkü halkın hayırları, halkın işinin düzeni ona bağlı, memleketin refahı, güzelliği düzeni vezâretledir. Padişahlık bize ait olduğundan, dünyanın her yerinin padişahlığı bize ait olduğundan beri, bizim düşüncemiz şu olmuştur ki; bu memlekete âlim, dindâr, kifayetli, iyi niyetli, ülkenin kanunlarını iyi bilen, devletin geleceğini anlayan, eski padişahların tarihini okuyan ve bilen, önemli tecrübelerle sahip bir kişiyi vezârete tayin edelim. Öyle olsun ki, o (vezîr) bizi iyi işlere yönlendirsün, bize güzel yolları göstere, (bizleri) Allah'ın rızası olan, beğenilmiş ve içinde sevap olan işlere teşvik etsün. Raiyetin halini ve el altında çalışanların durumunu bize tarafsız olarak, doğrudan iletin. Bütün Müslüman halkın iyiliği neydedir bize öğretsin. Öyle bir karar alsın ki, biz vezîrin istediklerine (uygun) menşur verelim. Vezîrin dediklerine itimat edilsün. Vezîrin sözleri, beyanları bir prensibe uysun... Vezîr, Allah'ı zikretmekte, Allah'ın nimetlerinin şükürünü yerine getirmekte, adâleti yaymakta padişaha yardım eder. Peygamberler o kadar donatılmış olmasına rağmen, hiçbir zamanda vezîrden eksik kalmamışlardır. ... Bu makam, sahib-i ecel, mueyyed, mansur, muzaffer, mecdül-mille

26 Zahîreddîn Nişâbü'rî, *Selçûknâme*, (Tsh ve Nşr. Mirzâ İsmail 'Afsâr-Muhammed Ramazânî), İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1390 Hş., 53; Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 237. İşaret edilen sayfalarda, sırasıyla, Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar ve Sultan Sencer döneminde vezîrlerin büyük dîvâna başkanlık ettiğini açıkça gösteren iki örnek mevcuttur. Vezîrlerin büyük dîvâna başkanlık ettiği hakkında ayrıca bkz: Uzunçarşılı, *Medhal*, 39, 87; Sergey Grîgoreviç Agacanov, *Selçuklular*, (Çev. E. N. Necef- A. R. Annaberdiyev), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, 159; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III -Alp Arslan ve Zamanı-*, (5. Baskı), TTK, Ankara 2011, 155-156; İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular”, *İA*, MEB, İstanbul 1980, X, 353-416, 399; Erdoğan Merçil, “Selçuklular (Selçuklularda Devlet Teşkilâtı)”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 389-392, 390

27 Örnekleriyle birlikte vezîrlerin gerek yukarıda sıraladığımız yetkileri gerekse diğer yetkileri hakkında ayrıca bkz: Köymen, “SDTTA: II”, 319-320; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, (1. Baskı), Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976, 95-97; Heribert Horst, *Die Staatsverwaltung Der Grosselguquen Und Horazamsahs 1038-1231*, Weisbaden 1964, 25-30; Tanerî, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük”, 97 vd.

28 Nizamü'l-Mülk, Ebû Ali Hasan b. İshak et-Tusî, *Siyâset-nâme*, (Çev. M. Altay Köymen), TTK, Ankara 1999, 16-17.

29 Vezîr tayin edilen kişi kastedilmiştir.

ve'd-dîn, *sadr'ül-İslâm ve'l-müslümin, nizam'ül-mülük... ve selâtin, kıvam'ül-mülk ve'l-ümme, tac'ül-memalik ve el- mülle, safiyy'ül-imam, mecd'ül-enam, seyyid'ül-vüzero... hâce-i bozorg, ebu'l-berakât, Nasr b. Sahip müeyyedemirü'l-mümin'ne uygun görülmüştür ki, bu kişi dünya ve din adaplarıyla süslenmiş, Allah'ın itaati ve sultanın hizmetiyle donanmış, tüm faziletlere ve iyiliklere sahiptir. Ünlü insanlarda birer fazilet varken, o hepsine (bütün faziletlere) birden sahiptir.*"³⁰

Belgeden açıkça anlaşılıyor ki; vezirlik, ülke içerisindeki en önemli meslektir ve bu mesleğe tayin edilen kişi aslında sultanın baş danışmanı, yol göstericisidir. Bu göreve gelen kişinin; bilgili, faziletli, tarih bilen, bu hususlarda diğer bütün devlet adamlarından üstün, Allah yolundan ayrılmayan, adil, Müslümanların hallerini iyi bilip onların ahvalini sultana doğru bir şekilde ileten birisi olması gerekmiştir. Nizamü'l-Mülk'ün, "*Vezîr temiz dinli, iyi itikatlı, temiz Hanefi veya Şafi mezhepli, kifayetli, muamele bilir ve padişah sever olmalıdır.*"³¹ Şeklindeki ifadeleri de menşurdaki bilgiler ile oldukça örtüşmektedir.³²

Sultan Sencer Dönemi Vezîrleri

Sultan Sencer b. Melikşah'ın vezîrleri, yeğeni Mahmud b. Muhammed Tapar ile yaptığı Save Savaşı (Ağustos 1119) sonrasında, kendi sultanlığını ona kabul ettirdiği dönemden itibaren ele alınmıştır. Bu dönemden önce Sultan Sencer'e sırasıyla Ebu'l- Feth Ali b. Hüseyin Mucîreddin, Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk ve onun oğlu Ebû Cafer Muhammed b. Fahrü'l-Mülk vezîrlik yapmıştır.³³ Ancak bunlar Sultan'ın meliklik dönemi vezîrlere aittir. Onun saltanat döneminin ilk veziri Şihabü'l-İslâm'dır ve burada bu vezîrden itibaren bilgi verilecektir.

30 İkbâl, *Veżâret*, 25-26. Leningrad'daki münşeat mecmualarından alınan bu belge Horst tarafından da kullanılmıştır (Horst, *Die Staatsverwaltung Der Grosselguen Und Horazamsahs*, 27-28) ve Köymen, Horst'un eserinin özet bir çevirisini ve değerlendirmesini yaptığı makalesinde o belgeyi çevirmiş ya da çevirtmiştir (Köymen, "SDTTA: II", 320-321). Taneri ise, bahsini ettiğimiz bu iki bilim adamının eserlerinden alarak, yine aynı belgeyi kendi makalesinde kullanmıştır (Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik", 100-101). Ancak şunu belirtelim ki, Horst belgenin bir kısmını Almanca'ya tercüme ederek kullanmış, dolayısıyla da diğer iki eserde belge tam değildir. Taneri, söz konusu makalesinde bu belgenin Sultan Sencer döneminde yazıldığını kaydetmiştir. İkbâl ise, yukarıda da değindiğimiz üzere, Taneri'nin verdiği bilgilere uygun olarak belgenin H. 544 (1149-1150)'de yazıldığını işaret eder ki, bu dönem Sultan Sencer dönemi ile uyusmaktadır. Ancak belgeye geçen Ebu'l-Berekât Nasır b. Sahip adındaki şahsın Sultan Sencer'e, söz konusu yılda, vezîrlik yapmış olduğunu gösteren herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Sultan Sencer'in bahsi geçen yıllardaki vezîri olarak, Nasirü'd-Din Tahir b. Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'tür (İleride Sultan Sencer dönemi vezîrlere aittir). Anlaşılan o ki, bu vezîr Köymen'in dediği gibi, Sultan Sencer'in menşuru üzerine Şerefi'd-Din Anûşirvan yerine Irak Selçukluları Sultanı Mesud b. Tapar'avezîr tayin edilen İmadü'd-Din Ebu'l-Berekât'tır; ancak belgenin tarihinde bir hata vardır, zira söz konusu vezîr 10 yıl kadar önce Sultan Mesud'a vezîr tayin edilmiştir (Köymen, "SDTTA: II", 560-562).

31 Nizamü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (Çev. Köymen), 126; Nizamü'l-Mülk, Ebû Ali Hasan b. İshak et-Tusî, *Siyâset-nâme*, (Çev. M. Taha Ayar), (IV. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012, 247.

32 Vezîr tayini, vezîrin görevleri ve vezîrlere taşınması gerekli özellikler hakkındaki bilgiler için ayrıca bakınız: Uzunçarşılı, *Medhal*, 46-47; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, 157-178; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik", 92-126

33 Bu vezîrlere için bakınız: İkbâl, *Veżâret*, 195 vd.

Şihabü'l-İslâm Abdü'd-Devam b. el-Fakih Abdullah b. Ali b. İshak

Sultan Sencer'in saltanat dönemindeki birinci vezîri olan³⁴ bu zat, kaynaklarda Şihabü'l-İslâm Abdü'l-Rezzak³⁵ Ebû İlyas Abdü'r-Rezzak³⁶ Şihabeddîn Ebu'l-Mehasin b. el-Fakih el-Ecel Ahî³⁷ gibi isimlerle gösterilmiştir. Dinî ilimlerde oldukça yetkin bir zat olan Şihabü'l-İslâm, önceleri medresede görevli iken sultan tarafından vezîrlik makamına getirilmiştir.³⁸Kendisi, Sultan Alp Arslan ve Melikşah b. Alp Arslan döneminin ünlü veziri Nizamü'l-Mülk'ün kardeşinin oğludur.³⁹ Vezârete tayin olduktan sonra kötü bir huya girmiş, içki içmeye ve halka zulmetmeye başlamıştır. Bu yüzden halk bundan nefret etmiştir.⁴⁰

Sultan Sencer'in meliklik dönemindeki son vezîri olan Ebû Cafer (Sadrü'd-Dîn) Muhammed b. Fahrü'l-Mülk öldükten sonra vezârete tayin edilen bu zat, H. 515 (1121-1122) yılında Serahs'ta vefat edinceye kadar vezâret görevinde kalmıştır.⁴¹

Şerefü'd-Dîn Ebû Tahir Sa'd b. Ali b. İsa el-Kûmmî

Kum şehri köylerinden olduğu kaydedilen bu zat, önceden, Sultan Melikşah b. Alp Arslan döneminde Selçuklu hizmetinde bulunmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Merv şehrinin önde gelenleri, oradaki amîlden (vergi tahsildarı) şikâyetçi olmuşlar ve Sultan Melikşah, Şerefü'd-Dîn'i söz konusu amîlin yerine vazifeye getirmiş, Merv'deki malî işlerin halledilmesinde ona büyük sorumluluklar yüklemiştir. O, sonradan Sultan Sencer'in annesine vezîr olmuş ve bu görevinin ardından da Ârzü'l-Ceyş (ârızlık)⁴² mansıbını elde etmiştir.⁴³ Hândmîr'in verdiği bilgilere göre, önce Sultan Melikşah dönemi ârızlarından birisinin emri altında bulunmuş ve sonradan Merv'deki görevi için vezir Nizamü'l-Mülk tarafından görevlendirilmiştir. Aynı kaynakta, Merv'deki görevinde 40 yıl kaldığı bildirilen Şerefü'd-Dîn'in, bu görevinden sonra Sultan Sencer'in annesine ve ondan sonra da bizzat sultana vezîr olduğu kaydedilmiştir.⁴⁴

Sultan Sencer tarafından, Şihabü'l-İslâm'dan sonra vezârete tayin edilen bu zat, *Zubdetu'n-Nusra*'da yüce kadirli ve büyük şöhret sahibi birisi olarak gösterilmiştir.⁴⁵

34 Reşîdeddîn Fazlullah, İbn-i İmâdüdevle Ebu'l-Fazl b. Ebu'l-Hayr Hemedânî, *Camiü'r-Tevarih*, (Selçuklu Devleti), (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yay., İstanbul 2010, 188.

35 Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 189; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel –Selçuklular Tarihi I (Horasan, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, (Nşr. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2000, I, 112-113.

36 Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 234

37 Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 163.

38 Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 189-190

39 Bunderî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 241; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 112-113.

40 Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 234

41 Bunderî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 241; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'r-Târih*, IX, 24; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 114.

42 Bugünkü anlamda Milli Savunma Bakanı, ordu işlerinden birinci derecede sorumlu devlet adamı

43 Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 235

44 Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 190

45 Bunderî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 241.

Ancak bu son görevinde fazla kalamadığı anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgilere göre bu görevini sadece birkaç ay, bu bilgiye uygun olarak Hândmîr ve Akîlî'ye göre de 3 ay kadar sürdürabilmiş ve vefat etmiştir (H. 516 veya H. 515=1121-1122).⁴⁶

Togan Beg Muhammed b. Süleyman el-Kaşgarî

Sultan Sencer'in, Şerefü'd-dîn Ebû Tahir Sa'd b. Ali b. İsa el-Kûmmî'den sonraki vezîri Togan Beg'dir.⁴⁷ Vezârete H. 516 (1122-1123) yılı Muharrem ayında getirilmiş ve H. 518 (1124-1125) yılında bu görevinden azledilmiştir.⁴⁸

Türkistan'ın⁴⁹ tüccar ve zenginlerinden olan Kaşgarî, önceden oradaki yerel emirlere (veya Türkistan hanına⁵⁰) vezîrlik yapmıştır; ancak orada halkın malını müsadere etmiş ve kötü bir ün kazanmıştır. Sonradan Sultan Sencer nezdine gelen bu zat, sultanın teveccühünü kazanmış ve Belh'e amîl olarak tayin edilmiştir. Türkçe'yi iyi bilen ve emirlere rüşvet vermesiyle meşhur olan Kaşgarî, dönemin en güçlü emirlerinden Kumac'ın da desteğini alıp, sultanın hazinesine 1. 000 Nişabur dinarı vererek vezâret makamını elde etmiştir. Bu mansıbı, 2 yıldan biraz daha fazla elinde bulundurmuştur. Kaynaklarda cahil, mala düşkün, sözünde durmayan birisi olarak kaydedilen bu zat, halkın kendisinden nefret etmesi ve bazı devlet adamlarının onun aleyhinde çalışmaları sonrasında görevinden azledilmiştir. Azledildikten sonra bir müddet hapiste kaldığı ve bütün mallarının müsadere edildiği anlaşılan bu vezîr, bir deve sırtında Türkistan'a giderken, deveden düşmüş ve vefat etmiştir.⁵¹

İsmi, Türkçe bilmesi ve Türkistan'dan olması bu vezîrin Türk asıllı olduğu hususunda herhangi bir şüpheye mahal vermemektedir.⁵²

46 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 24; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 190; Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 235. Burada şunu izah etmemiz gerekmektedir. *Zubdetu'n-Nusra*'nın Türkçe'ye çevrilmiş nüshasında, söz konusu vezîrin H. 519 yılı 15 Muharrem'inde öldüğü kaydedilmiştir; ancak bu yanlış olmalıdır. Eserin Farsçasında H. 516 yılı geçmektedir [Bundarı, *Zubdat al-Nusrava Nuhbat al-Ustra (Târîh-i Silsile-i Selçûkî)*, (Nşr. Muhammed Hüseyin Celîlî), Tahran 1978, 321-322] ve buradaki H. 519 yılının 516 diye değiştirilmesi gerekir. Yani burada sondaki rakamın çevirisinde hata yapılmıştır. Zaten aynı sayfanın arkasında mezkûr vezîrden sonra vezârete tayin edilen zatın (Kaşgarî'nin) vezâret süresinin H. 518 yılında bittiği kaydedilmiştir ki bu durum da buradaki hatayı açıkça göstermektedir [Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 241-242]. Buradaki hata düzeltildikten sonra geriye tek problem kalmaktadır; o da, İbnü'l-Esîr'in verdiği H. 515 yılının mı yoksa *Zubdetu'n-Nusra*'da geçen H. 516 yılının mı adı geçen vezîrin ölüm yılı olarak kabul edileceğidir. Akîlî'nin Ebû Tahir'den sonra vezâreti alan Kaşgarî'nin Muharrem ayında, Hândmîr'in de aynı vezîrin H. 516'da vezârete getirilmiş olduğu hakkındaki kayıtları (Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 236; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 191), *Zubdetu'n-Nusra*'daki düzeltme de yapıldıktan sonra bu eserde geçen bilginin doğru olacağını daha makûl kılmaktadır. Zira bu eserin Türkçe olanındaki düzeltme yapılırsa, Ebû Tahir'in H. 516 yılı ve eserde geçtiği gibi 15 Muharrem'de öldüğü açıkça anlaşılabacaktır.

47 Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 163; Reşideddîn Fazlullah, *Camîü't-Tevarîh*, 188.

48 Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 242; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 191; Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 236

49 Burada geçen Türkistan, o sıralarda Karahanlılar'ın hâkim bulunduğu bölge için kullanılmıştır

50 Burada Karahanlı emirleri veya hanı kastedilmiştir.

51 Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 236-238; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 191-194

52 İkbâl de söz konusu durumları dikkate alarak bu vezîrin Türk asıllı olduğunu kaydetmiştir (İkbâl, *Veżâret*, 252).

Muinü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. el-Fazl b. Muhammed Kaşî

Ravendî'de Sultan Sencer'in Kaşgarî'den sonraki vezîri başka birisi gösterilse de,⁵³ diğer kaynaklarda ondan sonraki vezirin Ebû Nasr Ahmed olduğu ve H. 518'de bu göreve getirildiği açıkça belirtilmiştir.⁵⁴

Bu devlet adamının Selçuklu İmparatorluğunda hizmete başladığı ilk dönem, Sultan Melikşah b. Alp Arslan zamanıdır. Bu dönemde sultanın emirlerinden Kumac'ın naipliğini yapmıştır.⁵⁵ Muhtemelen Sultan Berkyaruk döneminde de bazı görevler üstlenmiş olan Ebû Nasr Ahmed; Sultan Muhammed Tapar dönemi vezirlerinden Sa'dü'l-Mülk tarafından, Nasîrü'l-Mülk Muhammed b. Müeyyedü'l-Mülk'ün yerine Dîvân-ı İnşa ve Tuğrâ⁵⁶ reisliğine getirilmiştir. Bu görevine, yine Sultan Muhammed döneminde olmak üzere, Sa'dü'l-Mülk'ten sonra vezârete getirilen Ziyâü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. Nizamü'l-Mülk'ün vezâreti zamanında da devam etmiştir. Ancak Kadî Abdullah Hatibî'nin⁵⁷ oyunları sonucunda görevinden azledilerek hapsedilmiş ve bütün malları müsadere edilmiştir. Rivayete göre; Hatibî, bir batınî ayarlayarak Sultan nezdine çıkartmış ve bu batınî, Hatibî'nin yönlendirdiği şekilde, bazı devlet adamlarının batınî olduğu yönünde sultana bilgiler vermiştir. Onun sultana batınî olarak zikrettiği kişiler arasında ise dönemin müstevfî naibi⁵⁸ Ebu'l-Fazl Safî ve burada ele aldığımız Ebû Nasr Ahmed gibi devlet adamları yer almıştır. Bu olaydan sonra hapsedilen Ebû Nasr Ahmed'in yerine, tuğrâliğe Emîr Amîd Muhammedü'l-Cüzekanî getirilmiştir. Söz konusu batınînin, sonradan, sultana her şeyi Hatibî'nin zorlaması üzerine yaptığını ve aslında hapsedilmiş olan devlet adamlarının suçsuz olduğunu itiraf etmesi üzerine Ebû Nasr Ahmed hapisten çıkarılmıştır. Hapisten çıktıktan kısa bir müddet sonra ise, Hatîrü'l-Mülk'ün Sultan Muhammed Tapar dönemindeki ikinci vezâreti döneminde (H. 504=1110-1111'den sonra⁵⁹) görevinden azledilmiş olan Ebû Sad b. Hindû yerine Dîvân-ı İstîfâ⁶⁰ reisliğine (müstevfîliğe) getirilmiştir. Sultan Muhammed Tapar'ın vefatı (1117-1118)'ndan az önce de müstevfî olarak bulunan bu zat, bu sıralarda görevinden azledilmiş ve yerine Kemalü'l-Mülk Sümeyremî (Semîremî) getirilmiştir.⁶¹

53 Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 163-164

54 Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 242; Reşideddîn Fazlullah, *Camii'r-Tevarih*, 188; Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 249; İkbâl, *Vezâret*, 253-254; C. L. Clausner, *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî (Vezâret der 'Ahd-i Selcûkî)*, (Fr. Trc. YakubAjend), İntişârât-ı EmîrKebîr, Tahran 1343 Hş., 128; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik", 84

55 Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 248.

56 Bugünkü anlamda Dışişleri Bakanlığının görevini ve İçişleri Bakanlığının da birçok görevini üstlenmiş olan bir tür bakanlık

57 Bu zattan, Muhammed Tapar dönemi vezirlerinden Sa'dül-Mülk el-Abî hakkında bilgi verilirken bahsedilmiştir. Tokan, *Dîvân-ı Âlâ*, 135 vd.

58 Bugünkü anlamda Maliye Bakanı'nın vekili

59 Bu vezirin vezâret dönemleri hakkında Sultan Berkyaruk dönemi vezirleri incelenirken bilgi verilmiştir. Bakınız: Tokan, *Dîvân-ı Âlâ*, 129 vd.

60 Bugünkü anlamda Maliye Bakanlığı'nın görevlerini üstlenmiş bir tür bakanlıktır.

61 Bundarî, *Zubdetü'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 97-106, 114.

EbûNasrAhmed, yukarıda görüldüğü üzere Selçuklu İmparatorluğu'na muhtelif görevler üstlenerek uzun bir müddet hizmet etmiştir. Müstevfilik görevinden azledildikten sonra ne işle meşgul olduğu hususunda açık bilgiler bulunmayan bu devlet adamı, Save Savaşı'ndan sonra Sultan Sencer nezdine gitmiş ve sultan, onu Rey'in malî işleriyle uğraşması için görevlendirmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla amîllik görevine getirilmiş ve buradaki vergiyi usulüne uygun olarak toplayıp sultanın merkezdeki (Merv'deki) hazinesine göndermiştir. Sultan tarafından icraatları beğenilen Ebû Nasr, sonradan da sultanın Togan Beg'den sonraki vezîri olmuştur.⁶² Üç yıl kadar vezârette kalan bu zat, Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'a da vezîrlik yapmış olan Ebu'l-Kasım Dergüzinî'nin kiraladığı bir batınî tarafından öldürülmüştür (H. 521=1127).⁶³

Nasrî'd-Dîn Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ebi Tevbe el-Mervezî/ el- Harezmi

Ebû Nasr Ahmed el-Kaşı'den sonra Sultan Sencer'e vezîr olmuştur.⁶⁴ Akîlî'nin verdiği bilgilere göre; bu zat önceden Sultan Sencer'in ahırında görevli iken, daha sonra sırasıyla Dîvân-ı İşrâf'ın⁶⁵ ve Dîvân-ı İstîfâ'nın reisliğine getirilmiş, en sonunda ise sultana vezîr olmuştur.⁶⁶ Aslında böyle bir sıralama Selçuklu dîvânlarının hiyerarşik düzeni düşünüldüğünde oldukça mantıklı görülmektedir. Ancak yine de bu bilgiyi doğrulayan fazla kayıt bulunamamıştır. Sadece Hândmîr'in verdiği bir kayıt mezkûr zatın müşrîflik (Dîvân-ı İşraf reisliği) yaptığını doğrulamaktadır.⁶⁷

Hândmîr'in eserinde, yukarda işaret ettiğimiz kayıta, el-Harezmi nisbesiyle geçen Ebu'l-Kasım Mahmud, Avfî'nin eserinde Mahmud b. Ebû Tevbe Mervezî olarak kaydedilmiştir.⁶⁸ H. 526 (1131-1132)'da vezâretten azledilmiş ve yerine Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Dergüzinî geçmiştir.⁶⁹ İstîfâ, siyakat ve hikmet hususlarında oldukça yetenekli olduğu kaydedilen el-Harezmi, vezâretten azledildikten sonra bir kenara çekilmiş; ancak bazı devlet adamlarının onun oğlu Şemsü'd-Dîn Ali'yi vezîr tayin ettirmek için uğraştıkları bir sırada, hem kendisi hem de oğlu bir kuyuya atılmıştır ve orada baba-oğul ikisi de vefat etmiştir.⁷⁰

62 Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 249-250.

63 Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 62; Bunderî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 139, 242; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, IX, 65. Ölümü hakkında ayrıca bkz. Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 250; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 198.

64 Bunderî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 242.

65 Hükümet teşkilatı içerisinde, bugünkü anlamda istihbarat işleriyle meşgul olup malî işlerin teftişini de yapan bir dairedir.

66 Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 252.

67 Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 199-200

68 Avfî, Nureddîn Muhammed b. Muhammed b. Yahya el-Avfî, *Lübab el-Bâb*, (Nşr. Saîd Nefisi), Tahran 1335, 74

69 Bunderî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 243.

70 Avfî, *Lübab el-Bâb*, 74-75; Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, 252-255. Akîlî'nin verdiği bilgilerden, aslında devlet adamlarının vezîrin oğlunu vezârete getirtirerek, ondan yararlanmak istedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim onların asıl amaçları, o dönemde oldukça nüfuzlu bulunan ve istediği hemen her şeyi yaptıran Emir Cevheri adındaki bir emiri öldürtmek olmuştur. Ancak vezîrin oğlunu vezârete getirememiş ve söz konusu emiri de öldürmemişlerdir. Sonradan oyunları ortaya çıkınca, vezîr ve oğlunun da bu oyunda parmağı olduğu düşünülmüş ve her ikisi de kuyuya atılmıştır. Hâlbuki verilen kayıta ne vezîrin ne de oğlunun bahsi geçen oyunla alakasının bulunduğu kaydedilmiştir.

Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Nasr b. Hüseyin Dergüzinî

Bu zatin, Selçuklu İmpratorluğu'ndaki ilk hizmetine Hâcib Ali Bar nezdinde başladığı anlaşılmaktadır.⁷¹ Mezkûr Hâcib nezdinde oldukça nüfuz kazanmış olan ve o dönemlerde kâtiplik yaptığı anlaşılan⁷² Dergüzinî, ilk dîvân mansıbını ise Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar döneminde elde etmiştir. Bu zamanda, Sultan Muhammed'in son ve Mahmud b. Tapar döneminin ilk tuğrâisi olan Hatîrî'l-Mülk yerine tuğrâi olmuştur. Ancak daha sonra, Sultan Mahmud'un vezîrlerinden Kemalî'l-Mülk Sümeiremî tarafından bu görevden alınmıştır. Sümeiremî aynı göreve onun yerine kendi kardeşi Nasîr'ı getirmiştir.⁷³

Tuğrâilik görevinden azledilmiş olan Ebu'l-Kasım Dergüzinî, vezîr Sümeiremî öldükten (9 Mayıs 1122)⁷⁴ sonra Sultan Mahmud'a vezîr olan Şemsü'l-Mülk Osman'ın vezâreti döneminde Dîvân-ı Ârz'ın reisliğine getirilmiştir. Esasen bu dönemde söz konusu dîvânın reisi Anûşirvan b. Halid olmasına rağmen, ona bir ferman gönderilerek görevinden azledildiği ve yerine Dergüzinî'nin getirildiği bildirilmiştir.⁷⁵

Sultan Sencer nezdinde büyük bir nüfuzu bulunan mezkûr zat, bir ara bu sultana elçi olarak gittiğinde vezîr Şemsü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ün aleyhinde konuşmuş ve bunun üzerine Sultan Mahmud üzerinde kontrol gücü bulunan Sencer, söz konusu vezîrin kendisine gönderilmesini istemiştir. Vezîri gönderirse, Sencer karşısında itibar kaybedeceğini bilen Sultan Mahmud, bu vezîrini kendi eliyle öldürmüştür (H. 517=1123-1124) ve sonrasında Sultan Sencer'in emriyle Ebu'l-Kasım Dergüzinî'yi vezîr tayin etmiştir (H. 518=1124-1125).⁷⁶ Bu onun Sultan Mahmud dönemindeki ilk vezîrliğidir ve bu görevinden H. 521 yılı Recep ayında (1127 Temmuz-Ağustos) azledilerek hapsedilmiştir. Yerine ise, yukarıda Sultan Mahmud'a ârizlik yaptığını kaydettiğimiz Anûşirvan b. Halid vezîrliğe getirilmiştir (5 Şaban H. 521=16 Ağustos 1127). Ancak Anûşirvan'ın bu vezîrliği az sürmüş ve Ebu'l-Kasım Dergüzinî, Sultan Sencer'in emriyle, serbest bırakılarak önce Sultan Mahmud'un zevcesine, sonrasında ise yine Sultan Mahmud'un kendisine tekrar vezîr tayin edilmiştir (H. 522=1128).⁷⁷ Bu ikinci vezîrliğinin Sultan Mahmud b. Tapar'ın ölümüne kadar sürdüğü anlaşılmaktadır ki, bu vezîr Sultan Mahmud öldükten (H. 525 Şevval=1131 Ağustos) az sonra sultanın oğlu melik Davud adına, bazı emirlerle ittifak ederek hutbe okutmuştur.⁷⁸

71 Akîfî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 255.

72 Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 61-63

73 Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 114, 116, 124-126

74 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 30

75 Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 130

76 Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 133-137; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 147

77 Ravendî, bu vezîr'in Sultan Mahmud dönemindeki birinci vezîrliğini; Reşideddîn Fazlullah ise ikinci vezîrliğini dikkate alarak vezîr listesinde göstermiştir [Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 196; Reşideddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, 194].

78 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 62, 82.

Ebu'l-Kasım Dergüzinî, Sultan Mahmud'un ölümü ardından ortaya çıkan taht kavgalarında, ilk başlarda Sultan Sencer'in desteğiyle başarılı olup Irak Selçukluları'nın sultanı olan Tuğrul b. Muhammed Tapar'a da vezîr olmuştur (H. 526).⁷⁹ Esasen bu vezîri ona Sultan Sencer tayin etmiştir. Ebu'l-Kasım, bu dönemde Sultan Sencer nezdindeki nüfuzuna güvenerek bütün işleri eline almıştır. Öyle ki, o, Sultan Tuğrul'dan sadır olan fermanları bile imzalamayacak kadar ileri gitmiştir.⁸⁰

Anlaşılan şudur ki; Sultan Sencer, Ebu'l-Kasım'ı Sultan Tuğrul'a vezîr tayin ettiğinde, aynı zamanda yukarıda H. 526 (1131-1132)'da vezâretten azledildiğini zikrettiğimiz vezîri Nasrî'd-Dîn Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ebi Tevbe'den sonra kendisine de vezîr tayin etmiştir. Zira birçok kaynakta ya Ebi Tevbe'den sonra ya da Sencer'in son vezîri Tahir b. Fahrü'l-Mülk'ten önceki vezîri olarak Ebu'l-Kasım kaydedilmiştir.⁸¹ Ona bu dönemdeki vezâreti sırasında naib olarak ise Zahirü'd-Dîn Abdü'l-Aziz el-Hamîdî atanmıştır.⁸²

Ebu'l-Kasım, Selçuklu İmparatorluğu'nda muhtelif görevler üstelenerek hizmet etmiştir. Ancak o, Sultan Tuğrul'a olan vezâreti döneminde, Sultan Sencer nezdindeki nüfuzuna da güvenerek birçok devlet adamını hapsedirmiş veya öldürtmüştür. Bunlar arasında, *Zubdetu'n-Nusra*'nın müelleflerinden İsfehanî'nin amcası olup Sultan Mahmud b. Tapar döneminde müstevfîlik görevinde de bulunmuş olan el-Aziz, Sultan Tuğrul b. Tapar'ın Atabegi Emir Şirgir ve Şirgir'in oğlu Emir Şerefü'd-Devle Ömer gibi kişiler zikredilebilir. Sultan Tuğrul, kardeşi melik Mesud ve yeğeni Davud b. Mahmud'un birleşmiş orduları karşısında yenildiği bir sırada, mezkûr vezîrin asılmasını emretmiş ve bu emir İsfehan'da icra edilmiştir (Temmuz 1133). İlginçtir ki, vezîrin idamı esnasında asıldığı ip kopmuş ve vezîr boğulmadan yere düşmüştür; ancak yere düşen vezîr, daha önceden öldürttüğü Emir Şirgir'in bir gulamı tarafından boynu kesilmek suretiyle öldürülmüştür. Daha sonra bedeni paramparça edilen vezîrin her uzvu bir şehirde teşhir edilmiştir.⁸³

Nasrî'd-Dîn Tahir b.Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk

Bu devlet adamı, Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Dergüzinî'den sonra Sultan Sencer'e vezîr olmuştur.⁸⁴ Katvan Savaşı (1141) ve Oğuz isyanı (1153), sultanın saltanat dö-

79 Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 70-71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, IX, 88. Ebu'l-Kasım Dergüzinî'nin Sultan Tuğrul'un saltanat dönemindeki birinci vezîri olduğu hususunda ayrıca bkz. Reşîdeddîn Fazlullah, *Camîü't-Tevarîh*, 198

80 Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 150

81 Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 163-164; Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 204-205; Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 252-255; İkbâl, *Veżâret*, 263-275; Clausner, *Divânsalarî der 'Ahd-i Selçûkî*, 128; Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", 84

82 Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 243.

83 Hüseyinî, *Ahbâr*, (Trk. Çev. Lügal), 69-73; Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 148. Ölüm tarihi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, IX, 95.

84 Akîlî, *Âsaru'l-Vüzerâ*, 257.

nemindeki son vezîri olan⁸⁵ bu zatın vezâreti sırasında vuku bulmuştur. Sultan Sencer'in Oğuzlar'a esir düştüğü sırada, diğer bazı devlet adamlarını da yanına alarak Süleyman b. Muhammed Tapar'ı sultan ilan eden⁸⁶ bu zatın, Süleyman'a da vezîrlik yaptığı anlaşılmaktadır.⁸⁷ *Zubdetu'n-Nusra*'daki kayıtlara göre; H. 548 (1154-1155) yılı Zilhicce ayında, İbnü'l-Esîr'in kayıtlarına göre ise yine aynı yılın Şevval (Aralık-Ocak) ayında vefat etmiştir.⁸⁸

Sonuç

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun son sultanı olan Sencer b. Melikşah döneminde (118/1119-1157) toplamda yedi farklı kişi vezârete tayin edilmiştir. Bu mansıbı elde eden kişiler; genellikle daha önceden, imparatorluğun en büyük karar merci olup imparatorluğa ait hemen bütün işlerin görüşülerek karara bağlandığı ve çok geniş bir kadrosunun olduğu Dîvân-ı Âlâ (Büyük Dîvân)'nın herhangi bir şubesinde veya devlet içerisindeki diğer kurumlarda görev almış tecrübeli devlet adamlarından seçilmiştir. Mesela sultanın ikinci veziri Şerefü'd-Dîn Ebû Tahir; bu göreve getirilmeden önce Sultan Melikşah döneminde (1072-1092) amîlik (vergi tahsildarlığı) ve Dîvân-ı Ârzü'l-ceyş reisi naibliği, Sultan Sencer döneminde ise sultanın annesine vezîrlik ve Dîvân-ı Âlâ'nın bir şubesi olup ordu işleriyle sorumlu Dîvân-ı Ârzü'l-ceyş dairesinde reislik yapmıştır. Dönemin üçüncü vezîri Muinü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk; Sencer döneminde vezârete tayin edilmeden önce, Sultan Muhammed Tapar döneminde yine Dîvân-ı Âlâ'nın şubeleri olan Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ ile Dîvân-ı İstîfâ'da başkanlık görevinde bulunmuştur. Aynı şekilde dönemin beşinci vezîri Nasrî'd-Dîn Ebu'l-Kasım Mahmud Dîvân-ı İnşâ ve Dîvân-ı İstîfâ'nın reisliklerini, altıncı vezîr Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Nasr da daha önceden, Irak Selçukluları sultan Mahmud b. Muhammed Tapar döneminde Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ reisliğini elde etmiştir. Hatta Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Nasr aynı sultan nezdinde vezîrlik bile yapmıştır.

Sencer dönemi vezîrlerinden sadece bir kişi, mederesede görevli iken doğrudan vezâret görevine getirilmiştir o da, ilk vezîr Şihabü'l İslam'dır. Bununla birlikte, bu bilgi dikkate alınarak diğer vezîrlerin medrese eğitimi almadığına dair bir kanıya varılamaz. Zira vezîrlerin eğitim hayatları hakkında açık kayıtlar olmasa da, dönemin beşinci vezîri Kıvamü'd-Dîn Ebu'l-Kasım Mahmud'un siyakât ve hikmette oldukça yetenekli olduğuna, altıncı vezîri Nasr b. Hüseyin'in daha önceden kâtiplik yaptığına, üçüncü vezîri Togan Beg Kaşgarî'nin Türkçe'yi çok iyi bildiğine dair bilgiler, vezârete tayin edilen kişilerin eğitim düzeylerinin yüksek olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Şunu da hatırlamak gerekir ki; Selçuklu Dîvân-ı Âlâ'sının herhangi

85 Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, (Trk. Terc. Ateş), I, 164.

86 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 158, 232.

87 Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 125-126.

88 Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra*, (Trk. Çev. Burslan), 243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 234. Ahmed b. Lütfullah, vezîrin ölüm yılı olarak 1153-1154 yılını göstermiştir (Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, I, 126).

bir şubesinde görev almış devlet adamlarının, burada tutulan resmî kayıtların dili olan Farsça'yı ve kısmen Arapça'yı, özellikle de Dîvân-ı İstîfâ'da görev alan kişilerin siyâkat yazısı ile matematiği çok iyi bilmeleri gerekirdi ki bu da genellikle medrese eğitimiyle mümkün olabilirdi.

Dönemde en uzun süre vezâret mesleğinde kalan kişi, son vezîr Nasîrî'd-Dîn Tahîr b. Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk olmuştur. Bu devlet adamı yirmi yıldan fazla bir süre için söz konusu meslekte kalmış, diğer vezîrlerin görev süreleri ise oldukça kısadır. Daha önce de kaydetmiş olduğumuz üzere, dönemin vezîrleri köken bakımından daha çok Farsîdir ve bir tane Türk kökenli vezîr vardır o da Togan Beg Kaşgarî olup iki yıldan biraz daha fazla bir süre için bu mansıbı elinde tutabilmiştir. Mala düşkün birisi olduğu ve devlet memurlarına rüşvet verdiği anlaşılan bu vezîr, halkın kendisinden nefret etmesi ve bazı devlet adamlarının aleyhindeki çalışmaları neticesinde doğrudan Sultan Sencer tarafından görevinden azledilmiştir. Sultanın bu vezîr de dâhil iki vezîri doğrudan ve bizzat görevinden azlettiği, diğerlerinden üçünün eceliyle ölene kadar meslekten ayrıldığı, birisinin doğrudan batîniler tarafından birisinin de Irak Selçuklu sultanlarından Tuğrul b. Muhammed Tapar'ın emriyle öldürüldüğü anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Ana Kaynaklar

- AHMED B. LÜTFULLAH, Câmiu'd-Düvel –Selçuklular Tarihi I (Horasan, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları), (Nşr. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- AVFÎ, Nureddîn Muhammed b. Muhammed b. Yahya el-Avfî, Lübab el-Bâb, (Nşr. Saîd Nefisi), Tahran 1335.
- AKÎLÎ, Seyfeddîn Hacî b. Nizâm Akîlî, Âsaru'l- Vüzerâ, (Tsh. ve Telif: Mîr Celaleddîn Hüseyinî Urmevî), Çaphâne-i Dânişgâh, Tahran 1337 Hş, 235.
- BEYHAKÎ, Ebu'l-Fazl Muhammed b. El-Hasan, Târîh-i Beyhakî, (Neşr: 'Azîzûllah Alizâde), (Çap-ı Dovvom= 3.Baskı), İntişarat-ı Firdevsî, Tahran 1389 Hş.
- BUNDARÎ, Zubdat al- Nusra va Nuhbat al-Usra (Târîh-i Silsile-i Selçûkî), (Nşr. Muhammed Hüseyin Celilî), Tahran 1978.
- _____, Zubdat al- Nusra va Nuhbat al-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), (Trk. Çev. Kıvameddin Burslan), TTK, (2. Baskı), Ankara 1999.
- HÜSEYNÎ, Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye,

(Trk. Çev. Necati Lügal), TTK, (2. Baskı), Ankara 1999.

İBNÜ'L-ADÎM, Kemâleddîn İbn Ebu'l-Kâsım Ömer b. Ahmed, Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi-Seçmeler), (Çev. notlar ve açıklamalar: Ali Sevim), TTK, (2. Baskı), Ankara 1989.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, el-Kâmil fî't-Târîh (el-Kâmil Fî't-Târîh Tercümesi) I-X, (Trc. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy ve diğerleri), Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.

MÎRHÂND, Mîr Muhammed b. Seyyîd Burhâneddîn Havendşâh, Târîh-i Ravzatü's Safâ I-XI, Çap-ı Pîrûz, Tahran 1339 Hş., IV, 285.

NİZAMÜ'L-MÜLK, Ebû Ali Hasan b. İshak et-Tusî, Siyâset-nâme, (Çev. M. Altay Köymen), TTK, Ankara 1999.

_____, Siyâset-nâme, (Çev. M. Taha Ayar), (IV. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012.

RAVENDÎ, Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr I-II, (Trk. Trc. Ahmed Ateş), TTK, (2. Baskı), Ankara 1999.

REŞİDEDDİN FAZLULLAH, İbn-i İmâdüddevele Ebu'l-Fazl b. Ebu'l-Hayr Hemedânî, Camiü't-Tevarih, (Selçuklu Devleti), (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yay., İstanbul 2010.

SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Muzaffer Yüsûf b. Kızıoğlu, Mir'atü'z-Zamân fî Târîhü'l-Âyân (Mir'atü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular), (Seçme, Trc. ve değerlendirme: Ali Sevim), TTK, Ankara 2011.

_____, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", (Çev. Ali Sevim), Belgeler, XXVI/30, (2005), TTK, Ankara 2005, 1-84.

ZAHİREDDİN NİŞÂBÛRÎ, Selçûknâme, (Tsh ve Nşr. Mirzâ İsmail 'Afşâr-Muhammed Ramazânî), İntişârat-ı Esâtîr, Tahran 1390 Hş.

Araştırma Eserler

AGACANOV, Sergey Grigoreviç, Selçuklular, (Çev. E. N. Necef- A. R. Annaberdiyev), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

AĞIRAKÇA, Ahmet, "İhşîdîler", DİA, 21, 551-553. (<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/maddesnc.php?MaddeAdi=ih%C5%9Fidiler>)

- CHRISTENSEN, A. Emanuel, L' Iran sous les sassanides (İrân der Zemân-i Sâsânîyân), (Frs. Trc. ReşîdYasemî), İntişârât-ı Zerîn, Tahran 1387 Hş.,
- CLAUSNER, C. L., Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî (Vezâret der 'Ahd-i Selcûkî), (Frs. Trc. Yakub Ajend), İntişârât-ı EmîrKebîr, Tahran 1343 Hş.
- CORCİ ZEYDÂN, İslâm Uygurlıkları Tarihi I-II, (Çev. Nejdet Gök), İletişim Yayınları, İstanbul 2009 (I)- 2012 (II).
- GENÇ, Reşat, Teşat, Karahanlı Devlet Teşkilatı, TTK, Ankara 2002.
- HASAN ENVERÎ, İstılahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî, Kitaphâne-i Tahûrî, Tahran 1355 Hş.
- HORST, Heribert, Die Staatsverwaltung Der GrosseIguen Und Horazamsahs 1038-1231, Weisbaden 1964.
- İKBAL, Abbas, Vezâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Bozorg-u Selcûkî,(Nşr. Muhammed Takî Danişpejuh-Yahya Zoka'), İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1338 Hş.
- KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yay., (27. Basım), İstanbul 2007.
- _____, "Selçuklular", İA, MEB, İstanbul 1980, X, 353-416.
- KAZICI, Ziya, İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, (5. Baskı), MÜİF Yayınları, İstanbul 2003.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, (Yayına Haz. Orhan Köprülü), (2. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- KÖYMEN, M. Altay, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı", TAD, IV/6-7, Ankara 1966, 1-100.
- _____, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III –Alp Arslan ve Zamanı-, (5. Baskı), TTK, Ankara 2011
- _____, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", TAD, II/ 2-3, Ankara 1964, 303-380.
- _____, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I –Kuruluş Devri-, (4. Baskı), TTK, Ankara 2011.
- MERÇİL, Erdoğlan, Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri, TTK, Ankara 2007.
- _____, "Selçuklular (Selçuklularda Devlet Teşkilâtı)", DİA, İstanbul 2009, XXXVI,

389-392.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk dünyası Araştırma Vakfı, (4. Baskı), İstanbul 2001.

ÖZKUYUMCU, Nadir, “Tolunoğulları”, *DİA*, 41, 233-236. (<http://www.islaman-siklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=410233>).

PALABIYIK, M. Hanefi, “Gazneliler Devleti’nde Teşkilat ve Kültür”, *Yeni Türkiye*, XLV, (Mayıs-Haziran 2002).

USTA, Aydın, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni – Samâniler Devleti (874-1005)-*, (1. Baskı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007,346.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, (4. Baskı), TTK, 1988.

ÜÇÖK, Bahriye, *İslâm Tarihi –Emeviler, Abbasiler-*, (2. Baskı), MEB, Ankara 1983.

TANERİ, Aydın, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezîrlük”, *TAD*, V/8-9, Ankara 1967, 75-187.

TOKAN, Özgür, “Viziers of the Seljuk Empire during the Reign of Toghrul-Beg ibn Mikail (1040-1063)”, *International Journal of Science Culture and Sport*, 126-138.

_____, Özgür, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçuklularında Dîvân-ı Âlâ*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015.